

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 340.116:355.4

Ю. О. Найдьон

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ»

Статтю присвячено розгляду поняття оперативної діяльності як основоположної категорії теорії та практики забезпечення державної безпеки. Вивчення й узагальнення практики існування досліджуваного явища стало методологічною основою виведення категорії «оперативна діяльність». Визначено істотні ознаки, притаманні оперативній діяльності, що лягло в основу вироблення відповідного поняття.

Ключові слова: оперативна діяльність, контррозвідувальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, конспірація, спецслужба.

Постановка проблеми. Підґрунтям становлення й розвитку будь-якої науки (і теорія забезпечення державної безпеки не є винятком) є наявність її інструментарію, яким є стабільний понятійно-категоріальний апарат. Зазначене у свою чергу забезпечує обґрунтоване узагальнення практики існування досліджуваного явища чи процесу. Не є винятком у такому контексті також оперативна діяльність, стан розвитку наукових знань щодо якої бере початок ще в минулому столітті. Саме тоді в радянських наукових розвідках почався активний пошук шляхів оптимізації діяльності органів державної безпеки, спрямованої на негласне виявлення й запобігання розвідувально-підривній та іншій протиправній діяльності, що саме складає зміст оперативної діяльності.

З огляду на викладене ґрунтовне теоретичне забезпечення оперативної діяльності Служби безпеки України має базуватись на системі чітких, глибоко аргументованих понять і категорій, що мають застосовуватись у відповідних наукових дослідженнях, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах тощо. Тому однією з нагальних проблем наукового забезпечення протидії Службою безпеки України загрозам державній безпеці є вироблення

поняття оперативної діяльності. Зазначене має актуальність не тільки наукову, що сприятиме розробленню теорії забезпечення державної безпеки, а й практичну, яка полягає в потребі визначення єдиного підходу до розуміння практики здійснення цієї діяльності, необхідного для усвідомлення її функціонального призначення, логіки, взаємозв'язку складових елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми, пов'язані з теоретичними та організаційно-правовими основами становлення й розвитку діяльності органів державної безпеки, були об'єктами наукових розвідок учених різних історичних періодів. Так, Е.І. Борисоглібський, Ю.Є. Булигін, В.П. Гавриков, Д.В. Гребельський, Г.Ф. Григоренко, Л.О. Григорян, П.С. Дмитрієв, Ю.Б. Долгополов, В.П. Єрошин, А.Є. Лунев, В.Н. Єрьомін, Л.І. Єфремов, К.Х. Іпполітов, С.В. Корнаков, Ю.Я. Коршунов, Б.П. Курашвілі, В.Г. Курдаков, В.І. Масленников, О.Н. Пупков, В.І. Рикунів, М.О. Середюк, Б.С. Тетерін, В.Д. Трофимов, В.Н. Уділов, В.П. Фомічов, А.П. Фролов, Ф.А. Щербак та інші радянські науковці досліджували правові, теоретичні, організаційні аспекти діяльності органів державної безпеки. Водночас оперативна діяльність як окрема категорія теорії й практики діяльності

органів державної безпеки не була вироблена радянськими авторами.

Проблеми правового та організаційного забезпечення виявлення й запобігання протиправним посяганням на державну безпеку є предметом досліджень багатьох науковців, серед яких – О.М. Бандурка, В.О. Білецький, О.М. Джужа, П.С. Дмитрієв, О.Ф. Долженков, А.П. Закалюка, О.Г. Кальман, О.О. Кваша, М.І. Камлик, І.П. Козаченко, В.О. Козенюк, О.М. Костенко, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, О.С. Ліпкан, В.К. Лисиченко, М.М. Литвин, О.М. Литвинов, А.І. Марущак, В.П. Меживий, І.І. Мусієнко, В.Г. Пилипчук, І.М. Рижов, І.В. Сервецький, І.В. Слюсарчук, М.П. Стрельбицький, М.О. Шилін, О.М. Юрченко та інші. Водночас системний аналіз вітчизняної наукової продукції та навчально-методичної літератури, присвяченої правовим та організаційним основам протидії розвідувально-підривної, терористичній та іншій протиправній діяльності шляхом негласного застосування передбачених законодавством сил і засобів, свідчить про фрагментарне дослідження феномена оперативної діяльності, її теоретико-правового розуміння, сутності, змісту й функціонального призначення, що зумовлює необхідність проведення окремого дослідження у визначеному напрямі.

Метою статті є утворення поняття оперативної діяльності як категорії теорії та практики забезпечення державної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Що саме являє собою поняття оперативної діяльності? Під час розгляду процесу утворення поняття (концепту) заслуговує на увагу думка Д.С. Лихачова, відповідно до якої виявлення будь-якого явища полягає в логіко-пізнавальному процесі пошуку його назви [1]. Наукове поняття, на думку Є.К. Войшвилла, як форма логічного мислення є концентрованим відображенням внутрішніх, істотних, визначальних якостей і закономірних зв'язків предметів матеріального світу [2, с. 88]. Саме це визначається як методологічний орієнтир під час вироблення поняття оперативної діяльності. У контексті розвитку цього напряму дослідження доцільно звернути увагу саме на «техніку» утворення поняття, що є формою мислення, яка відтворює предмети та явища в їхніх істотних ознаках [3, с. 25]. Під істотними ознаками розуміють найголовніші з них, основні, істотні, визначальні, ті, що зумовлені глибинними зв'язками й тенденціями розвитку та пізнаються на рівні теоретичного мислення

[4, с. 227]. З виявленням ознак, які становлять зміст поняття, а також знання про те, у яких конкретних формах існують насправді ці узагальнені в поняття предмети, окреслюється відповідна система знань. Зазначене в сукупності з такими логічними способами, як порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, стало методологічним підґрунтям утворення поняття оперативної діяльності, що має стати надійним засобом пізнання теорії та практики забезпечення державної безпеки.

Аналіз дисертаційних досліджень, монографій, окремих наукових доробок, присвячених проблемам правового й організаційного забезпечення державної безпеки різних історичних періодів, свідчить про відсутність однакості наукових позицій щодо розуміння поняття оперативної діяльності, а розгляд її сутності та змісту взагалі фактично залишився поза увагою наукових досліджень, зміст яких не містить обмежень доступу.

Оперативна діяльність як категорія теорії та практики забезпечення державної безпеки з'явилась за часів СРСР. Так, у наукових роботах радянських часів, присвячених дослідженню проблем забезпечення державної безпеки, спостерігається однакості поглядів учених на оперативну діяльність як основоположну складову частину діяльності органів державної безпеки. Сутність оперативної діяльності полягала в негласному (конспіративному) виявленні, запобіганні та припиненні зовнішніх і внутрішніх протиправних посягань на державну безпеку.

Важливість та необхідність наукового осмислення оперативної діяльності підтверджується також результатами досліджень стану забезпечення державної безпеки в пострадянський період. На думку таких науковців, як В.А. Ліпкан та О.С. Ліпкан, під оперативною діяльністю розуміється конспіративна частина діяльності спецслужб, здійснювана специфічними силами, засобами й методами, що складається з агентурного, оперативного-технічного та інформаційно-аналітичного складників [5, с. 237]. У контексті зазначеного заслуговує на увагу думка В.Г. Пилипчука, М.О. Будакова та В.М. Гірича, які в аналітичній доповіді «Система органів управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки)» зазначили, що в європейських державах спецслужбам надані повноваження щодо проведення спеціальної, таємної, оперативної діяльності [6, с. 232]. Ок-

реслена позиція, на нашу думку, є досить аргументованою та такою, що спирається на історичний досвід діяльності спецслужб.

З огляду на викладене можемо виокремити відповідні істотні ознаки оперативної діяльності. Так, *негласність* доцільно вважати істотною ознакою оперативної діяльності тому, що саме конспіративний характер її здійснення є основоположним складником зазначеної діяльності, спрямованої на своєчасне виявлення потенційних загроз державній безпеці України та запобігання їх трансформації в реальні. Негласна форма протидії загрозам державній безпеці складається в результаті взаємодії трьох основних факторів – таємного типу цілей, таємних засобів досягнення цих цілей та умов таємної протидії між суб'єктом та об'єктом. Ці фактори перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. Умови таємної протидії детермінують виникнення таємного типу цілей, а останні настільки ж закономірно визначають спеціальні засоби здійснення цих цілей. Конспірація в цьому співвідношенні факторів виступає як внутрішній істотний і необхідний (тобто закономірний) зв'язок. Вона певним чином співвідносить ці фактори між собою та ніби «сплітає» їх у цілісний процес діяльності, спрямованої на одержання результату, передбаченого таємними цілями. Без цих зв'язків не існують ні таємні цілі, ні спеціальні засоби їх досягнення, не виникає й сама таємна діяльність.

Спеціальний характер оперативної діяльності визначений насамперед її метою – нейтралізацією внутрішніх і зовнішніх загроз державній безпеці України, що за характером виконання завдань у демократичних країнах притаманне спеціальним службам. Потреба в забезпеченні державної безпеки спричинена насамперед необхідністю встановлення сприятливих умов для сталого, поступального розвитку держави в будь-яких сферах життєдіяльності. Зазначене досягається шляхом відвернення зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань іноземних спецслужб, терористичних та інших злочинних організацій, окремих груп та осіб на системоутворюючу сутність держави: державний суверенітет, територіальну цілісність, конституційний лад та інші визначені чинним законодавством особливі об'єкти захисту у сфері забезпечення державної безпеки. Особливої актуальності зазначене набуває у зв'язку з необхідністю стабілізації складної військово-політичної, економіч-

ної обстановки на Сході України, нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці держави, особливо терористичного характеру, які активно використовуються іноземними спеціальними службами, злочинними організаціями тощо для проведення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності. Тому абсолютно аргументованим є визнання державою необхідності забезпечення державної безпеки та національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх, потенційних та реальних загроз державній безпеці й національним інтересам, що має здійснюватися спеціальними службами. Таким чином, *визнання спецслужб як суб'єктів оперативної діяльності* ми вважаємо наступною її істотною ознакою.

Далі варто звернути увагу на визначення сутності та змісту поняття спеціальної служби, що є актуальним для вироблення категорії «оперативна діяльність» і системи понятійно-категоріального апарату становлення й розвитку теорії оперативної діяльності.

Наголосимо на тому, що визначення поняття «спеціальна служба» є актуальним для теорії та практики забезпечення державної безпеки. Так, воно є загальнозживаним у науковій літературі, законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах, проте не отримало відповідного розкриття своїх сутності й змісту. З практичної позиції визначення поняття спеціальної служби має стати методологічним підґрунтям у виокремленні відповідних державних органів України із зазначеним статусом від правоохоронних органів, розмежуванні їх компетенції, визначенні відповідності/невідповідності Служби безпеки України критеріям, які висуваються до спецслужб, що має знайти відповідне законодавче закріплення в спеціалізованих законодавчих актах України.

Загалом термін «спецслужба» активно вживається в багатьох сферах діяльності країни: політичній, економічній, військовій, правоохоронній, науковій, міжнародних відносин тощо. З огляду на те, що спецслужби є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, і їх діяльність спрямована на звуження спектру загроз безпеці держави, що є актуальним у контексті складної сучасної геополітичної обстановки, важливим та необхідним є визначення розуміння поняття спецслужби. Зазначене має стати запорукою вироблення єдиного підходу до розуміння ролі й місця спецслужби в сучасному секторі безпеки та оборони Укра-

їни, сформованого відповідно до європейських стандартів, визначення її функціональних завдань і правових механізмів їх вирішення. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 р., яким визначається Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, важливість та необхідність розуміння сутності й змісту поняття «спецслужба» знаходить відповідне підтвердження в тому, що одним з основних завдань розвитку сектору безпеки й оборони є трансформація Служби безпеки України в спеціальну службу, здатну ефективно захищати державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України. Незважаючи на актуальну потребу науки та практики в протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам державній безпеці, термін «спецслужба» досі не має легітимного статусу в юридичній практиці України.

Варто зазначити, що термін «спецслужба» не є новим і використовувався ще за радянських часів науковцями та оперативними співробітниками органів державної безпеки, здебільшого для визначення різноманітних організаційних структур супротивника [7]. Є пояснення цього явища: з одного боку, потреба у виробленні узагальненого поняття органів розвідки та контррозвідки капіталістичних країн, що визначалось об'єктом діяльності радянської контррозвідки, а з іншого – політична заангажованість діяльності органів державної безпеки та її відверта спрямованість на обстоювання панівних на той час класових орієнтирів.

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» за редакцією академіка Національної академії наук України Ю.С. Шемшученка під спецслужбами розуміється сукупність органів розвідки, контррозвідки, політичного розшуку та інших спеціалізованих установ, які діють переважно конспіративними методами [8, с. 834]. На думку С.А. Воронцова, висловлену в «Міжнародній поліцейській енциклопедії», спецслужбами варто вважати державні органи, що створені та діють із метою захисту національних інтересів та безпеки як усередині країни, так і на міжнародній арені [9, с. 952–953]. Схоже розуміння спеціальних служб як державних органів, що забезпечують захист національних інтересів та безпеки держави, як внутрішньої, так і зовнішньої, а також керівництво держави шляхом надання об'єктивної інформації щодо існуючих внутрішніх і зовнішніх загроз, має місце також в інших наукових розвідках [10].

Спецслужбами в європейських державах та міжнародних організаціях вважаються державні структури, яким надані повноваження щодо проведення спеціальної або, як її ще називають, таємної, оперативної чи розвідувальної діяльності (далі – оперативна діяльність). Ця діяльність у «згорнутому» вигляді полягає в отриманні інформації без відома її власника або об'єкта, якого вона стосується, а також у проведенні інших таємних заходів. Тобто визначальною ознакою спецслужб є специфіка методів і засобів виконання покладених на них завдань, а не загальне спрямування цієї діяльності. Тому до спецслужб належать не тільки органи зовнішньої розвідки, а й відповідні органи та підрозділи контррозвідки, кримінального розшуку тощо [6, с. 3].

Поняття сутності спецслужби є актуальним питанням не лише на національному, а й на міжнародному рівні. У контексті зазначеного заслуговує на увагу розуміння сутності спеціальних служб, які класифікуються на такі види:

- служби безпеки, функціональним призначенням яких є захист внутрішньої безпеки держави від іноземного втручання шляхом проведення розвідувально-підривної діяльності, шпигунства, актів політичного та економічного насильства, у тому числі терористичного характеру, шляхом негласного застосування відповідних сил і засобів. Зібрана цими службами інформація дає змогу підтримувати та гарантувати внутрішню безпеку держави й суспільства;

- служби зовнішньої розвідки, діяльність яких спрямована на забезпечення зовнішньої безпеки держави. Основою такої діяльності є збір та аналіз інформації щодо реальних і потенційних загроз зовнішній безпеці держави та її національним інтересам, насамперед політичного, економічного, військового характеру [11].

Беручи до уваги розглянуті підходи до визначення спеціальної служби, зазначимо, що всі вони мають право на існування та містять важливі для дослідження ідеї. Так, об'єднуючою ідеєю щодо розуміння сутності поняття спеціальних служб різних історичних часів є те, що їх діяльність має державний характер. Крім того, в окреслених підходах до розуміння спецслужб спостерігається той факт, що їх діяльність має негласний характер. Зазначене є сутнісною ознакою оперативної діяльності, реалізація якої відбувається під час вирішення завдань із виявлення, попередження й припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної

діяльності, а також відвернення загроз безпеці держави. Проте, на нашу думку, ці підходи до розуміння спеціальної служби не можуть існувати окремо через не зовсім чіткі межі поняття, що може призвести до його невиправданого розширення. Так, наприклад, у разі відсутності ознаки державної діяльності статусу спецслужб можуть набути приватні організації, діяльність яких може мати конспіративний характер у сфері захисту інформаційної, фінансової, економічної політики визначеної особи, підприємства, установи, організації та спрямовуватись виключно на захист їхніх інтересів.

З огляду на різноманітність теоретичних і практичних підходів до розуміння спецслужби вважаємо за доцільне відмовитись від пошуку універсальної дефініції, натомість зосередити увагу на визначенні її змісту, виходячи з предмета визначеного нами наукового інтересу. У контексті нашого дослідження важливим є визначення суб'єктів оперативної діяльності, якими повною мірою можуть вважатися спеціальні служби через їх спеціальне призначення та специфіку форм і методів реалізації покладених чинним законодавством завдань. Тому, з огляду на результати проведеного дослідження, ключовим у виробленні поняття спецслужби буде врахування потреб забезпечення інтересів держави шляхом відвернення реальних та потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз її безпечному існуванню та сталому розвитку. Це завдання покладається на відповідні державні органи, що реалізують надані їм права шляхом проведення розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, конспіративно використовуючи спеціальні, передбачені законом сили, засоби, методи, форми. Спираючись на визначену нами тріаду (державна діяльність – розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи – конспірація), можемо виробити універсальне поняття спецслужби, що матиме категоріальний характер у визначенні розуміння оперативної діяльності.

Отже, з огляду на аналіз наукових і правових джерел національного та міжнародного характеру в контексті проведення дослідження під спецслужбою необхідно розуміти *орган державної влади, на який положеннями чинного законодавства покладено захист безпеки й законних інтересів держави на національному та міжнародному рівнях від реальних і*

потенційних загроз шляхом конспіративного використання передбачених законом спеціальних сил та засобів. Відповідно, до спецслужб України варто віднести Службу безпеки України та розвідувальні органи України. Зазначена понятійна конструкція є основою для визначення специфічного характеру правового й організаційного забезпечення оперативної діяльності, її суб'єктів, а також розуміння функціонального призначення останніх у загальнодержавній системі забезпечення безпеки держави. Окреслене є актуальним для Служби безпеки України у зв'язку із задекларованим керівництвом країни реформуванням та розвитком національного сектора безпеки й оборони.

Висновки і пропозиції. З огляду на проведений нами аналіз понятійно-категоріального апарату теорії оперативної діяльності, а також її інструментарію можна сформулювати дефініцію оперативної діяльності, обсяг якої визначатиме висунута нами гіпотеза щодо існування притаманного спеціальним службам виду діяльності, основоположним складником якої є конспірація, спрямованого на відвернення загроз безпеці держави та її законним інтересам.

Отже, під оперативною діяльністю необхідно розуміти *діяльність визначених законом органів державної влади зі спеціальним статусом, спрямовану на захист безпеки держави, а також її законних інтересів у політичній, воєнній, економічній, військово-технічній, науково-технічній та екологічній сферах від реальних і потенційних зовнішніх та внутрішніх загроз шляхом конспіративного використання передбачених законом спеціальних сил і засобів.*

З огляду на проведене дослідження теоретичних основ протидії загрозам основоположним засадам української державності варто зазначити, що оперативна діяльність повинна посідати важливе місце в системі забезпечення національних інтересів і безпеки держави, потребує ґрунтовного наукового осмислення, багатодисциплінарного аналізу в контексті протидії сучасним загрозам сталому розвитку нашої країни, а також розвитку теоретичних поглядів, здатних відповідним чином відобразити в наукових категоріях уявлення про сучасні соціальні, політичні й економічні процеси, пов'язані з діяльністю спеціальних служб і правоохоронних органів у протидії розвідувально-підбивній та іншій протиправній діяльності.

Список використаної літератури:

1. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия РАН. – 1993. – № 1. – С. 3–9.
2. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1989. – 239 с.
3. Жеребкін В.Є. Логіка : [підручник] / В.Є. Жеребкін. – 8-е вид., стереотип. – К. : Знання ; КОО, 2005. – 255 с.
4. Розенталь М.М. Принципы диалектической логики / М.М. Розенталь. – М., 1960. – 227 с.
5. Ліпкан В.А. Національна і міжнародна безпека / В.А. Ліпкан, О.С. Ліпкан. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : ТЕКСТ, 2008. – 400 с.
6. Пилипчук В.Г. Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки) : [аналіт. доповідь] / В.Г. Пилипчук, М.О. Будаков, В.М. Гірич. – К. : НІСД, 2012. – 56 с.
7. Контрразведывательный словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Abel/KRSlovar2.pdf>.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
9. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10 т. – К. : ВД «Ін Юре», 2003–2010. – Т. 3 : Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. – 2006. – 1187 с.
10. Поняття безпеки та спецслужб [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://studbooks.net/559693/istoriya/ponyatie_bezop.
11. Johnson L.K. Bombs, Bugs, Drugs and Thugs: Intelligence and America's quest for security. Ch. 9 / L.K. Johnson // *Balancing Liberty and Security*. – New York : New York University Press, 2002. – P. 199–222.

Найдьон Ю. О. Теоретическое обоснование категории «оперативная деятельность»

Статья посвящена рассмотрению понятия оперативной деятельности как основополагающей категории теории и практики обеспечения государственной безопасности. Изучение и обобщение практики существования исследуемого явления стало методологической основой вывода категории «оперативная деятельность». Определены существенные признаки, присущие оперативной деятельности, что легло в основу выработки соответствующего понятия.

Ключевые слова: оперативная деятельность, контрразведывательная деятельность, оперативно-розыскная деятельность, конспирация, спецслужба.

Naidon Yu. O. Theoretical substantiation of the category “operative activity”

The article is devoted to the analysis of the concept of operative activity, as the fundamental category of the theory and practice of ensuring state security. The studying and generalization of the practice of existence of the investigated phenomenon has become the methodological basis for the withdrawal of the category “operational activities”. Significant features inherent in operational activity, have formed the basis for the development of the concept.

Key words: operative activity, counterintelligence activities, operative-searching activity, conspiracy, special service.